

ga mukammal ta'rif berish imkonini cheklamoqda. To'g'ri, bugungi kungacha turli uslubiy qarashlar va g'oyalar asosida etnologiyaga berilgan o'nlab ta'riflar mavjud bo'lib, ular etnologiyaning ayrim muhim tomonlarini qamrab olgan. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, *etnologiya – turli etnik guruhlarining shakllanish va rivojlanish jarayonini, ulardagi etnik o'zlikni anglash, madaniy boshqaruv shakllari, jamoaviy munosabatlar qonuniyatlari, shaxslararo aloqalar hamda ijtimoiy muhitni o'rganuvchi fandir.*

Shubhasiz, mazkur ta'rifni etnologiyaga berilgan eng maqbul va mazkur fanning barcha xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan yakuniy mukammal ta'rif deb aytib bo'lmaydi. Kelgusi avlod tadqiqotchilari tomonidan etnologiyaning yanada mukammal va barcha mutaxassislar tomonidan e'tirof etiladigan ta'rif yaratilsa ajab emas.

3-§. Etnologiya metodlari

Har bir fan zaruriy bilimlarni jalb etgan holda aniq tadqiqot ob'ektini o'rganishga qaratilgan bo'ladi. Lekin har bir fandagi bilim ob'ektining o'ziga xosligi tadqiqotchilar oldiga tadqiq qilinayotgan ob'ektga oid to'liq va aniq ma'lumotlarga ega bo'lish talabini qo'yadi.

Ma'lumki, dala kuzatuvlari jarayonida yozib olingan xalqlar hayoti borasidagi turli-tuman ma'lumotlar, yorqin faktlar, qiziqarli materiallar va ma'lumotlar etnologiya fanini to'liq aks ettirmaydi. Odatda, fan qachonki manbalar tahliliga oid aniq tavsiflangan tadqiqot metodlariga ega bo'lib, etnoslarning tarixiy va zamonaviy hayotlari tavsifi berilgandagina shakllanadi. Fanning eng muhim funksiyasi – yangi ishonarli bilimlarni qo'lga kiritishdir. Etnologiyada

ham xuddi boshqa fanlardagi kabi ko'plab va turli-tuman metodlar qo'llaniladi. Xususan, ular yangi bilimlarga ega bo'lish maqsadida qo'yilayotgan muammo darajasi va xarakteriga ko'ra farqlanadi. Ko'plab hollarda bu savollarga umumiy-falsafiy shaklda javob berilishi maqsadga muvofiqdir.

Etnologiya fani tadqiqot metodlari yuqori umumilmiy kategoriyalar guruhiga kiradi. Ayniqsa, bu fan tarmog'ida *tarixiy* va *tuzulmali-funksional metod* keng tarqalgan. Tarixiy uslubda o'rganilayotgan ob'ektning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanishi va hayot tarzidagi o'zgarishlar jarayoni asosida o'rganiladi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, XIX va XX asrda etnologiyadagi tarixiy yondashuv evolyutsionizm oqimi, ya'ni uning miqdoriy o'sishi asos bo'lgan bo'lib, unda madaniyat ko'rinishlari *sodda evolyutsion* tartibda (masalan, turarjoylar – ibtidoiy g'orlar va chaylalardan to zamonaviy ko'p qavatli uylargacha) talqin qilinadi. Har qanday etnologik tadqiqotning asosiy maqsadi faqat etnos, madaniyat ko'rinishlari yoki ijtimoiy institutlarning kelib chiqish tarixini aniqlash bilangina chegaralangan. Etnosni tadqiq qilishga qaratilgan tarixiy yondashuvda tarixiylik keng hamda ko'ptomonlama talqin qilinadi.

Zamonaviy etnologiyada ilmiy tahlil uchun turli-tuman materiallar: tadqiqotlar natijasi va etnograf olimlarning turli dala yozuvlari, sayohatchilarning safarnomalari, kuzatuvlari, folklor namunalari va badiiy matnlar, etnosotsiologik va etnopsixologik materiallar, publitsistik matnlar, rasmiy hujjatlar, tarixiy va ijtimoiy-siyosiy adabiyotlardan foydalaniladi. Bulardan tashqari tadqiq etilayotgan etnos vakillari bilan bevosita muloqot jarayonida ularning turli holatlarga bildirgan ta'sirlari, bahs-munozaralar va suhbatlarda bildirgan fikr-mulohazalari va dalillarining mantiqiyliги, tevarak-atrofdagi turli

ko'inishlarni izohlash yo'llari va shaxsiy xulq-atvorlarini kuzatuv natijalari ham muhim rol o'ynaydi. Shubhasiz, bunday ma'lumotlarni yig'ish tadqiqotchi uchun ma'lum metodlarni o'zlashtirishni talab qiladi. Bugungi kunda zamonaviy etnologiyada o'ziga xos etnologik tadqiqot metodlari majmui shakllangan bo'lib, ularga dala tadqiqotlari, yozma manbalarni o'rganish, xalq og'zaki ijod namunalarini to'plash, sotsiologik va statistik materiallar (avvalo turli davrlarda bajarilgan aholini ro'yxatga olish materiallari) ni tahlil qilish kiradi.

XX asrdagi etnologik tadqiqotlarda funksional yoki tizimli-funksional metod muhim o'rin tutgan. Uning mohiyati xalqlar (qabila yoki boshqa jamoa) hayotida u yoki bu madaniyat ko'inishi va ijtimoiy institutlarning o'rni (ahamiyati, ta'siri, yoki boshqacha aytganda, funksiyasi)ni aniqlashtirishdan iborat.

Strukturaviy yo'nalishga o'rganilayotgan ob'ektning tuzilishini aniqlashtirish, keyinchalik esa undagi va u bilan bo'ladigan ijtimoiy munosabatlar tizimi kiritiladi.

Tizimli funksional metod tarafdorlari dastlab o'rganilayotgan ob'ektning tarixiy aspektini rad etib, o'zlarining diqqat-e'tiborlarini, asosan zamonaviylikni o'rganishga qaratganlar va birinchi navbatda amaliy ahamiyatga molik bo'lgan tadqiqotlar natijalariga urg'u berganlar. Biroq keyinchalik tarixni sinchiklab o'rganish ham tizimli-funksional metodning ajralmas qismiga aylandi. Umuman olganda, hozirda etnologik tadqiqotlarda yozma manbalar, xalq og'zaki ijodi, qiyosiy tilshunoslik, arxeologik tadqiqotlardan foydalanish hamda dala tadqiqotlaridan foydalanish metodlari keng qo'llanilmoqda.

XX asrning 70-yillaridan boshlab etnologik tadqiqot uslublarida jiddiy o'zgarish sodir bo'ldi. Chunonchi, ketma-ket kuzatuv o'rniga kuzatuvchining ishtiroki

mustahkam o'rin egallay boshladi. Bu esa tadqiqotchining o'rganayotgan etnik tizimga birmuncha izchil kirib borishiga imkoniyat yaratdi.

Yozma manbalarni o'rganish etnologiyaning eng muhim metodlaridan biri bo'lib, uning qimmati o'rganilayotgan xalq va uning madaniyati to'g'risida aniq va to'laqonli ma'lumotlar berishi bilan ajralib turadi. Yozma manbalar nafaqat etnologiya uchun, balki tarix fani uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma manbalar, asosan, insonning ijtimoiy faoliyati, aniqrog'i, kishilarning o'zaro munosabatlari natijasi o'laroq yaratilgan va o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, tarixiy voqealarni aks ettirgan manbalardir. Yozma manbalarga, odatda, ma'lum bir xalq vakillari hisoblangan mualliflar tomonidan o'zlarining yoki boshqa xalqlarning tarixi hamda madaniyati to'g'risida yozib qoldirilgan qo'lyozma asarlar, tarixiy manbalar kiradi. Shuningdek, yozma manbalarga oliy va mahalliy hukmdorlar mahkamasidan chiqqan rasmiy hujjatlar (yorliqlar, farmonlar, inoyatnomalar va boshqalar), tarixiy, geokosmografik hamda biografik asarlar ham kiradi. Yozma manbalar doimiy ravishda bir necha avlod tadqiqotchilari uchun qiziqarli manba bo'lib xizmat qilgan.

Odatda, biror-bir xalqning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini o'rganishda rasmiy hujjatlar, moliyaviy hisobot daftarlari va yozishmalarning ahamiyati benihoyat kattadir. Rasmiy hujjatlar ijtimoiy-siyosiy hayotni ma'lum yuridik shaklda bevosita va ko'p hollarda aynan qayd etilganligi bilan ham qimmatlidir. Lekin ayni vaqtda ba'zan ularning orasida, soxtalari ham uchrab turishini unutmaslik lozim. Shuning uchun ham mazkur manbalardan foydalanilganda o'ziga xos diqqat-e'tibor va ehtiyotkorlik talab qilinadi. Hujjatlar ustida ish olib borilganda, aniqrog'i undan biror-bir ijtimoiy-siyosiy jarayonni

talqin etishda foydalanilganda bir hujjat bilan chegaralanmaslik, o'xshash hujjatlarni qiyosiy tahlil etib o'rganmoq zarur. Qolaversa, hozirgi kunda bunday tarixiy-madaniy yozuvlar etnologlar qiziqadigan yagona manba turi bo'lib hisoblanmaydi. Ayni kunda turli davrlardagi xalqlarning hayoti va madaniyatiga bag'ishlangan har xil yozma manbalar mavjud bo'lib, ularning ko'p qismi hozirgacha batafsil o'rganilmagan. Bunday yozma manbalar jumlasiga sayyohlar va geograflarning safarlari to'g'risidagi xabarnomalari, o'tkazilgan turli-tuman ekspeditsiyalar hisobotlari, matroslar va askarlarning yozuvlari, elchilarning hisobotlari, savdogarlarning safarnomalari, oddiy xalq vakillarining davlat rahbarlariga yozgan maktublari va shu kabi bir qator yozma materiallar kiradi.

Etnologiya uchun xalqning tarixiy tafakkurini aks ettiruvchi *xalq og'zaki ijodi* namunalari ham muhim manba hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodiyoti madaniyatning eng qadimgi sohalaridan bo'lib, uning ildizi insoniyatning eng qadimgi tarixiga borib taqaladi.

*Xalq og'zaki ijodi namunalarini
yozib olish jarayoni*

Og'zaki adabiyotning ayrim namunalari qadimgi yunon tarixchilari va Tabariy, Ma'sudiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn al-Asir kabi Sharq olimlarining asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Qayumars, Jamshid va Siyovush haqidagi afsonalar, To'maris va Shiroq haqidagi qissalar ham shular jumlasidandir. An'anaviy urug'-jamoaviy munosabatlar, xo'jalik munosabatlarini, umuman olganda, turkiy xalqlarga xos milliy-etnik qadriyatlarni tadqiq qilishda «Go'ro'g'li», «Alpomish» kabi dostonlar, shuningdek, xalq ertaklari, rivoyatlar, marosim qo'shiqlari, matal va topishmoqlarning o'rne benihoyat kattadir. Yozma adabiyotdan avval paydo bo'lgan bu xalq durdonalari turli ijtimoiy qatlam vakillari hisoblangan kishilarning turmush tarzi, ma'naviy qiyofasi, urf-odatlarini, ayniqsa, uzoq o'tmish davrlardagi ijtimoiy munosabatlar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi. Qolaversa, etnologik tadqiqotlar jarayonida o'tkazilgan tajriba qo'ni-qo'shni bo'lib yashagan xalqlarda ham ayrim hollarda tarixiy tafakkurning shakllanishi tubdan boshqa-boshqa bo'lishi mumkinligidan dalolat beradi. Ajdodlari ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchilikda chorvachilik bilan shug'ullangan xalqlar hatto hozirgi kungacha o'zlarining ajdodlari shajarasini yaxshi bilishlari bilan birga ularning qaysi uruqqa va shu urug'ning qaysi shahobchasiga mansubligi, ajdodlari qayerdan kelganligidan tortib ularning an'anaviy mashg'ulot turlarigacha biladilar. Bunday qimmatli manbalar ko'pincha og'zaki ijod orqali ajdodlardan avlodlarga o'tib saqlanib keladi. Xalq og'zaki ijodiga oid materiallar bugungi ulkan globallashtiruv va zamonaviy etnik jarayonlar ta'sirida jadal sur'atlar bilan yo'qolib bormoqda. Hatto yaqin kelajakda bunday manbalarining ayrimlari butkul yo'qolib ketish xavfi mavjud.

Etnologiyada tarix va etnomadaniyatni tadqiq qilishda *arxeologik materiallardan* ham keng foydala-

niladi. Arxeologik moddiy (ashyoviy) manbalar deyilganda insoniyatning dastlabki ajdodlari yashagan makonlardan topilgan mehnat va urush qurollari, ular dafn etilgan joylar, keyingi taraqqiyot jarayonida qurilgan bino va inshootlar (qal'a va qasrlar, hammomlar va karvonsaroilar, hunarmandchilik ustaxonalari hamda suv inshootlari va shu kabilar)ning qoldiqlari hamda uy-ro'zg'or va zeb-ziynat buyumlari tushuniladi. Yozma va og'zaki manbalarga qaraganda arxeologik moddiy ashyolar birmuncha ishonchliroq hisoblanadi. Ular yordamida ma'lum bir tarixiy voqeaning aniq vaqtini yoki moddiy madaniyat qurolining tarqalish davrini ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metodning yuqori sifatli bugungi kunda arxeologik materiallarni zamonaviy shaklda o'rganish va baholash mezonlariga asoslanadi. Jumladan, hozirda arxeologik materiallarni o'rganishda statistik metodlardan keng tarzda qo'llanilmoqda. Shuningdek, oxirgi yillarda etnoarxeologiya kabi yo'nalish ham jadal rivojlanib bormoqda. Deskriptiv (tavsifiy) statistikani qo'llash arxeologik materiallar zaxirasini to'laligicha ochishga ko'maklashsa, analitik statistika esa arxeologik materiallarning tipologiyasi va ilmiy gipotezalarni tekshirish imkonini beradi. O'z navbatida mazkur ma'lumotlarning tahlili va talqini hamda ilmiy qimmatini etnologiyaga oid nazariyalar, g'oyalar, konsepsiyalar va madaniyat modellarining paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Etnologik tadqiqotlardagi muhim metodlardan yana biri *qiyosiy tilshunoslik metodidir*. Bu uslubning mohiyati turli tillardagi ma'lum so'zlarni taqqoslashdan iboratdir. Bu, o'z navbatida, o'zaro yaqin qarindosh tillarning aloqalari chegarasi va ularning qarindoshlilik va bog'liqlik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Etnologiyaning fan sifatida shakllanganiga garchi juda qisqa fursat o'tgan bo'lsa-da, o'tgan davr mobaynida juda ko'plab statistik materiallar yig'ildi.

Ayniqsa, yig'ilgan materiallar ichida eng muhimlaridan biri aholini ro'yxatga olishga oid turli yillardagi ma'lumotlar hisoblanadi. Mazkur materiallardan foydalanish jarayonida tadqiqotchi o'zini qiziqtirgan keng doiradagi savollarga javob topishi mumkin. Shuningdek, bunday materiallarning qimmatini na faqat ularning turli yillarda bajarilganligi bilan, balki ularning ma'lum bir tizimlashtirilgan tartibda amalga oshirilganligi bilan ham ahamiyatlidir. Aholini ro'yxatga olish bilan bog'liq hujjatlar ma'lum yo'nalishlarga oid savollar majmui va ularning javoblari- dan iboratdir. Bunday turkum materiallar orasida ijtimoiy-demografik savollar majmui: jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqei, ma'lumoti, kasbi, uy-joyi turi, mazkur hududda yashash vaqti va shu kabi savollar muhim ahamiyatga ega. Bunday ma'lumotlarni olish – tadqiqotchi uchun umumiy etnik manzarani o'rganishda va bir nechta aholi manzillari ro'yxati materiallarini taqqoslash orqali etnik jarayonlarning dinamikasini ko'rsatib berishda muhim ahamiyatga molik.

Etnologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida bevosita xalqning hayotini o'rganish yoki, etnologlar tili bilan aytganda, *dala tadqiqotlari* muhim ahamiyat kasb etadi. Dala tadqiqotlari metodining shakllanishi mustamlaka xalqlar, ularning xo'jaligi, ijtimoiy tuzilmalari, e'tiqodi, urf-odatlarini to'g'risida kengroq ma'lumotlarga ega bo'lishga qiziqish tufayli shakllangan bo'lib, bu, o'z navbatida, o'sha davrdagi mustamlakachilik siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Chunki, mustamlakachilar o'z koloniyalarini va u yerlardagi aholini boshqarishlari uchun doimiy ravishda bunday ma'lumotlarga ehtiyoj sezganlar.

Dala tadqiqotlari metodi tadqiqotchiga o'rganilayotgan etnik muhitda uzoq muddat bo'lishlikni va bevosita o'sha muhitga ko'nikishlikni talab qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, tadqiqotchi uchun, odatda, mavjud tadqiqot ob'ektida statsionar ishlash muddati

bir etnik yildan kam bo'lmashligi kerak. Etnolog-tadqiqotchi uchun dastlabki 2 – 3 oy tanishish va yangi muhitga moslashish davri hisoblanadi. Shundan keyin u etnik jamoaning yoki uning bir qismi hayotini yil mobaynida kuzatadi. Albatta, dala tadqiqotlari jarayonida tadqiqotchi tomonidan maxsus daftar yuritiladi va ushbu daftarga tadqiqotchi xalq hayoti bilan bog'liq eng muhim ma'lumotlarni qayd qilib boradi.

Dala tadqiqotlarining qonuniyligi va samarali bo'lishligi tadqiqotchi tomonidan o'rganilayotgan etnos orasida uzoq muddat yashashni talab qiladi. Bunga biz amerikalik olim A. Morgan va rus etnografi Mikluxa-Maklaylarning tadqiqotlarini yorqin misol sifatida keltirishimiz mumkin. Morgan Amerikadagi hindularning irokez qabilasi orasida uzoq muddat yashagan bo'lsa, Mikluxa-Maklay Yangi Gvineya papuaslari orasida yashab juda boy etnografik materiallar to'plagan olim hisoblanadi. Statsionar tarzda dala tadqiqotlari metodlarining o'ziga xos yutug'i shundaki, etnologlar xalq kundalik turmush tarzining bevosita ishtirokchisi bo'ladi. Hozirgi kunda etnologiyada mazkur metodning mavsumiy yoki shoshilinch tarzda o'tkaziladigan metodlaridan foydalaniladi. Bu metodda tadqiqotchi ma'lum bir tarixiy-etnografik hududda yashovchi aholini oldindan belgilangan reja asosida o'rganadi. Bu metod tadqiqotchi uchun qulay bo'lgan davrda o'tkaziladi. Lekin bunday tarzda tadqiqotlar olib borish etnosning hamma mavsumdagi hayotini ham batafsil o'rganish imkonini bermaydi.

Dala tadqiqotlari metodlari etnolog uchun moddiy va ma'naviy madaniyat to'g'risida ham ma'lumotga ega bo'lish imkonini beradi. Fotosuratlar, chizmalar, sxemalarda moddiy ma'naviyat ob'ektlari: etnosning mehnat qurollari, uy-joylari, uy-ro'zg'or anjomlari, kiyim-kechaklari va shu kabi moddiy madaniyat namunalari aks etadi. Zamonaviy texnika vositasida (raqamli videokamera va raqamli fotoapparat, audio

yozuvlar) va an'anaviy dala yozuvlarida xalq ma'naviy hayotining ob'ektlari va ko'rinishlari (an'analar, marosimlar, urf-odatlar, folklor qo'shiqlari va shu kabi) aks etadi. Ba'zida dala tadqiqotlari jarayonida ayrim moddiy va ma'naviy madaniyat namunalari muzeylar kolleksiyasi uchun yig'iladi.

Etnologiyada tadqiqotlarning an'anaviy uslublari o'rganilish aspekti rang-barang va tadqiqot vositalari boy bo'lsa-da, ularda dasturlashtirish hamda ma'lumotlarni rasmiylashtirish kamligi bilan ajralib turgan. Ma'lumotlar yig'ishning an'anaviy usullariga *kuzatuv*, informator bilan *intervyu* (suhbat), *muzey kolleksiyalari* yig'ish va ularni tavsiflash, ommaviy axborot vositalari va boshqa manbalardan ma'lumotlar yig'ish kiradi. Shuningdek, an'anaviy metodlarga informatsiyani qayta ishlash – kartoteka va hujjatlar to'plamini tuzish, tipologizatsiya, kartografiyalash va boshqa shu kabi uslublarni taalluqlidir. Etnologiyadagi yangi zamonaviy uslublarni ma'lumotlar bazasini statistik usulblardan foydalanilgan holda maxsus kompyuter dasturlari (misol uchun, SPSS programasi) yordamida ma'lumotlarni aniq tahlil qilishida o'zining aniq tahliliy faktlarga asoslanishi bilan ajralib turadi. Aynan etnologiyaga *miqdorning* (statistik jadval va shu kabilar ko'rinishida) jalb etilishi etnosni strukturaviy modellashtirish metodini qo'llash imkonini ham yaratdi. Shuningdek, noan'anaviy metodlariga *davriy nashrlarni statistik tahlili* (kontent-analiz deb yuritiluvchi) va ekspert baho va boshqa shu kabi yana ko'plab uslublarni kiritish mumkin.

4-§. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqalari

Etnologiyaning asosiy ob'ekti hisoblangan etnos o'z rivojlanish asnosida iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy